

Sudár Balázs

Buda magyar lakossága a 16. század második felében*

A magyar kutatók már a 19. században felfigyeltek a török gazdasági iratokra, amelyek közül különösen az adóösszeírások tűntek fontosnak a számukra, mert ezek az egyes települések adózóinak névsorait is közölték, így egyfajta lakosság-összeírásként voltak felhasználhatóak – e tekintetben az első ilyen jellegű, átfogó forrásokként Magyarországon. Ráadásul e defterek a teljes 16. századi hódoltság területéről, több idősíkban is gyűjthetőek voltak, s így páratlan távlat nyílt meg általuk a magyar népesség kutatására. Ennek következtében számos példányuk kiadásra került: Velics Antal úttörő, ezért nagy tiszteletet érdemlő, de sok tekintetben megbízhatatlan munkáját követően Fekete Lajos adta ki az első minden tudományos igényt kielégítő összeírásokat: előbb – 1938-ban – a budai, a pesti és az óbudai listákat 1547-ből és 1580-ból, majd 1943-ban az esztergomi szandzsák teljes 1570. évi defterét.¹ A legtöbb jegyzék közzététele azonban Káldy-Nagy Gyulához köthető, aki 1960-tól közel fél évszázadon át egyre újabbakat publikált közülük.² Egy-egy szandzsák összeírását adta ki Györffy Lajos, Halasi-Kun Tibor, Matuz József, Vass Előd, Ágoston Gábor, Bayerle Gusztáv és Fóti Miklós,³ kisebb településcsoportokra vagy egy-egy településre vonatkozó listákat pedig Vass Előd, Fodor Pál, Dávid Géza, Sz. Simon Éva és e sorok írója publikált.⁴

Nem kevésbé bonyolult kérdés azonban, hogy valójában mire használhatóak ezek az összeírások. Vajon a lakosság mekkora része szerepel bennük, vagy meg lehet-e becsülni általuk a lakosság nagyságát? Vagy esetleg egy tájékoztató adatként kezelendők a lakosság adózási képességeiről? Káldy-Nagy Gyula nagy összefoglaló kötetében (*A budai szandzsák, 1546–1590*) rendszeresen, településenként levonta a számára logikusnak tűnő következtetéseket a rendelkezésre álló számokból, és – pályája elején – módszertani megfontolásokat is közzé tett.⁵ A legtöbbet talán Dávid Géza foglalkozott a kérdéssel, aki több tanulmányt szentelt a témának, és igyekezett demográfiai becsléseket is megfogalmazni.⁶ Káldy-Nagyhoz hasonlóan egy szandzsák teljes összeírásanyagát hasznosító elemzést is készített (Simontornya),

* A tanulmány az NKFIH 108919/13275. számú pályázatának támogatásával készült.

¹ Velics 1886, 1890; Fekete 1938, 1943, 1968.

² Káldy-Nagy 1960, 1971, 1977, 1985, 2000, 2002, 2008.

³ Halasi-Kun 1964; Györffy 1972; Vass 1972, 1980; Matuz 1986; Ágoston 1988–1989; Bayerle 1998; Fóti 2023.

⁴ Vass 1976; Fodor 1997; Dávid 2005: 146–183, 196–200; Sz. Simon 2014: 219–280; Dávid 2023: 98–153; Sudár 2024.

⁵ Káldy-Nagy 1959, 1985.

⁶ Dávid 2005: 13–78.

illetve nagyon részletesen vizsgálta egy település csoport – a mai Békéscsabát alkotó falvak –, továbbá Elek község adatait.⁷ Arra már Szakály Ferenc felhívta a figyelmet, hogy a korai hódoltsági fejadó összeírások (*dzsizje defterik*) nem alkalmasak a lakosságszám becslésére, Dávid Géza pedig azt is megállapította, hogy a különböző időben készült szandzsákösszeírások sem teljesen egyforma elvek mentén készültek.⁸ Magam 2003-ban írtam az első olyan tanulmányomat, amelyben a családok szintjén – tehát nem településenként – próbáltam értelmezni a defterek adatait, ezt azután több hasonló jellegű munka követte.⁹

Ebben a tanulmányban Buda összeírásait fogom vallatóra. Egyrészt azért, mert az egykori magyar főváros keresztény lakosságának továbbélése önmagában is érdekes kérdés, ráadásul a hódoltsági kori adatok valamelyest visszamutatnak a késő középkorra is. Másrészt Buda lakossága viszonylag jól kutatható, mert a tartományi központ sok iratot termelt: az adóösszeírások (1546, 1547, 1559, 1562, 1580, 1590)¹⁰ mellett másféle török források – különféle jegyzékek, vámnaplók – is fennmaradtak, ráadásul nem elhanyagolható középkori anyaggal is rendelkezünk három bortizedjegyzék formájában (1505, 1510, 1531).¹¹

MÓDSZERTANI KÉRDÉSEK

A legfontosabb forráscsoportot a szandzsákfelmérések (*mufasszal defteri*) alkotják. Ezek viszonylag rendszeresen, hasonló módon készültek, azonban feldolgozásuk és értelmezésük számos problémát vet fel: egy-egy település lakosságának alakulása csak az összes rendelkezésre álló összeírás együttes használatával vizsgálható fel. Ez nem csupán az időbeli változások miatt lényeges, hanem azért is, mert az olvasati nehézségek egyetlen defter alapján nem kezelhetőek, de többnek az együttes használatával legalább részben áthidalhatóak. Az pedig könnyen belátható, hogy a nevek átírása és értelmezése képezi a demográfiai megállapítások alapját, hiszen ha ugyanazon nevet másképpen olvassuk el, akkor olyan esetben is a lakosság mozgását fogjuk felfedezni, amikor erről valójában nem volt szó.

A nevek olvasását több körülmény is nehezíti. Egyrészt az arab írás nem alkalmas a magyar nevek egyértelmű lejegyzésére, a fennmaradt betűsorokra valójában egy lehetetlen feladat megoldására tett kísérletként kell tekintenünk: ha nem ismerünk egy nevet, akkor nagy valószínűséggel el sem tudjuk olvasni.

⁷ Dávid 1982; Dávid 2005: 97–183, 185–202.

⁸ Szakály 1969: 28; Dávid 2005: 15–18.

⁹ Sudár 2005, 2020, 2024.

¹⁰ 1546: BOA TT.d. 388, 4b-7a; 410, 4b-7a. 1559: BOA TT.d. 314, 315. 1562: BOA TT.d. 343, 10–13. 1580: BOA TT.d. 592, 2b-5a. 1590: BOA TT.d. 611, 1b–3b. Kiadások: Velics 1890: II. 531–534; Fekete 1938: 131–134; Káldy-Nagy 1971: 7–14; Káldy-Nagy 1977: 35–41. Összefoglalóan: Káldy-Nagy 1985: 150–158. Az 1547. évi *dzsizje defteri* budai részének a kiadása: Fekete 1938: 129–131. A szövegben említett egyedi adatok az ezekből a tételekből összeállított adabázisból származnak.

¹¹ Szakály–Szűcs 2005.

Egyes, gyakoribb neveknek persze kialakult a lejegyzési gyakorlata, a ritkébbeknek azonban nem. Éppen ezért a keresztneveket nagy biztonsággal tudjuk olvasni, a vezetéknevek jelentős részét viszont nem. Tegyük még hozzá, hogy a szó-kás írnokkonként változhatott, különböző személyek a legköznapibb neveket is más rendszerben – azaz más betűsorral – jegyezheték le. Ebből következően az egyes defterek esetében először ki kell ismernünk az írnok gondolkodásmódját a „helyesírás” tekintetében, hogy a listák nagy része olvashatóvá váljon. A fennmaradó kisebb, de sajnos kifejezetten lényeges rész azonban így is homályban marad. Magam úgy látom, hogy számos esetben kevés esélyünk van arra, hogy a név egykori alakját pontosan megfejtjük – a körülmények ismeretében ez túlzott elvárás lenne –, így meg kell elégednünk azzal, ha felismerjük, hogy több defterben is ugyanazt a nevet próbálták lejegyezni. És még ez a nem túl nagy elvárás is hosszú, aprólékos, elmélyült munkát igényel.

Lássunk néhány példát a budai összeírásokból! A Szent Pál utcában lakott egy bizonyos György, akinek a vezetéknevét Fekete Lajos az 1547. évi defterben Posztósnak olvasta, Káldy-Nagy Gyula pedig az 1546-os és az 1559-es összeírásban Kökényesnek értelmezte. Magam úgy látom, hogy az 1546-ban készült összeírások egyiket sem támogatják. A kevésbé pontos példány megengedné a Boltos olvasatot, a gondosabban elkészített még ezt sem, betűsora viszonylag jól t-v-l-t/k-v-s alakban olvasható, amely Töltős, esetleg Tulkos alakra enged következtetni.¹² A 16. század eleji bordézsmajegyzékekben azonban egyik változat sem szerepel, de még csak hasonlót sem találunk: így nem tudjuk, hogy a családnak mi lehetett a neve, de a számos lehetséges olvasat ellenére az biztos, hogy egyetlen famíliáról van szó. Érdekes egy másik család esete is. Az 1546. évi defter átiratában találjuk Göcsei Albertet és Ceglédi Albertet András fiával együtt, utóbbinak a nevét 1559-ben Gércire javították. Előbbi 1559-re elhunyt, viszont új összeírtként feltűnik Gerecse Balázs Péter és János nevű fiaival együtt. 1562-ben Gérci Albert és András mellett Gérci Péter szerepel a jegyzék kiadásában.¹³ A Göcsei és a Gerecse név lejegyzése közötti különbségek viszonylag elenyészőek, bőven beleférnek az apróbb – a másolók által elkövetett, szokásosnak tekinthető – félreértések, illetve a lehetséges modern olvasatok közötti eltérések kategóriájába,¹⁴ és bármilyen furcsa, de a Gérci formában olvasott név sem esik tőlük nagyon távol. Azaz minden további nélkül elképzelhető, hogy a három családnév végső soron azonos. Hogy pontosan mi, azt az arab betűk alapján nem tudjuk, de kézenfekvő megoldást kínál például a Buda melletti Gercse falu neve, amely az összeírásokban pusztaként szerepel.¹⁵ (A környező falvakból való betelepülés nem tűnik

¹² Fekete 1938: 129; Káldy-Nagy 1977: 37.

¹³ Fekete 1938: 129; Káldy-Nagy 1977: 35; Káldy-Nagy 1971: 13.

¹⁴ A településnevekből képzett vezetéknevek esetében a szóvégi -i képző jelölése a defterekben esetleges.

¹⁵ Lejegyzése: Gercsi formában. BOA TTd. 592, 18b.

ritkának a korban.)¹⁶ A név tehát talán Gercsei, Gercsi alakban volna rekonstruálható. A kérdést tovább bonyolítja, hogy az 1531. évi bortizedjegyzékben feltűnik Garach Albert özvegye, a családnév lehetséges olvasataként pedig a Garas került feltüntetésre, jóllehet a Garacs kézenfekvőbbnek tűnik.¹⁷ A keresztnév – Albert – okán feltehető, hogy ez a család azonos a török kori famíliával, amelynek nevét ezek szerint mély hangrendű alakban kellene olvasnunk, Garacsi formában. Ilyen településnevünk nincsen, de van Garancs, szintén Pest megyében, az n-re utaló nyom azonban nem szerepel a nevek lejegyzésében. Hiába van tehát sokféle betűsorunk, mégsem bírunk biztos olvasattal. Amit megfogalmazhatunk az a családok esetleges azonossága.

A latin betűs forrásanyag azonban más esetekben komoly segítséget nyújt. A kezdetben Borilbás/Barnabás formában olvasott nevet később Trombitás/Torombitás alakban rekonstruálták, amit a bortizedjegyzékek visszaigazoltak, ez a kérdés tehát megoldottnak tekinthető.¹⁸ A meglehetősen különös, Boszorád formában olvasható névről pedig kiderült, hogy valóban így hangzott: 1505-ben és 1510-ben Bozorad alakban jegyezték le.¹⁹ A középkori összeírások hasznát egy másik példa világítja meg igazán jól: a Fekete Lajos által Kerékárus, Káldy-Nagy Gyula által pedig Nyeregárus alakban megfejtett név olvasatai bevett írásformákra épülnek, és így minden tekintetben elfogadhatóak, ám e meterségnevek nem szoktak ilyen formában feltűnni: Kerék- vagy Nyeregyártót váránk, és valóban vannak is ilyenek az összeírásokban. A dézsmajegyzék azonban feloldja a problémát: valójában a Budán jól beágyazott Gyertyaárus – a korabeli lejegyzésekben: Gyertyaárus – családról lehet szó.²⁰ A példa jól mutatja az arab írás használatából következő nehézségeket: a kérdéses betűsor mindhárom magyar szó – kerék, nyereg, gyerty(a) – lejegyzésére alkalmas.

Az adatsorok értelmezésének egészen másfajta problémáját képezi az a kérdés, hogy kik és miért kerültek beléjük. Bár a török összeírások első pillantásra nagyon precíznek tűnnek, valójában elkészítésük módja folyamatosan változott, akár a korszak igényeinek, akár az összeíró személyes buzgalmának a következtében. Ebből kifolyólag megint csak nem lehet két deftert egyszerűen összehasonlítani, minden esetben ki kell ismernünk az összeíró gondolkodását, és csak ezt szem előtt tartva tudunk óvatos következtetéseket megfogalmazni. Jól látható ez az özvegyasszonyok esetében: őket csak az 1546. évi defterben tüntették fel, a későbbiekben nem, jóllehet nem tűntek el, sőt háztulajdonosok is lehettek.²¹ Ez azt jelenti, hogy 1546-ban még fontosnak tartották őket, talán azért, mert háztartásokat képviselhettek (kvázi-családfők voltak), az összeírók pedig ekkor még sok tekintetben a teljes-

¹⁶ Éppen Gercséről is: 1511-ben a gercsei Búza Jakab és Demeter János a váraljai Csapó utcában lakott. Végh 2006–2008: II. 155.

¹⁷ Szakály–Szűcs 2005: 104.

¹⁸ Szakály–Szűcs 2005: 103.

¹⁹ Szakály–Szűcs 2005: 117.

²⁰ Szakály–Szűcs 2005: 122.

²¹ Velics 1890: II. 374.

ségre törekedtek. Később azonban már nem így jártak el, s talán azért, mert nem tekintették őket potenciális adóalanyoknak, bejegyzésüktől eltekintettek. A hódítók kezdetben valószínűleg még nem látták át pontosan, hogy minek lehet jelentősége a későbbiekben, és ezért „túlírták” a jegyzékeket. Másképpen fogalmazva: háztulajdonos özvegyasszonyok később is éltek Budán, de a jegyzékekben már nem szerepeltették őket. Esetleg hasonló elgondolás húzódik a papok hiánya mögött is: tudjuk, hogy mindvégig dolgoztak a városban, mégsem írták össze őket – más településeken azonban igen –, az írások itt talán már kezdetben sem látták értelmét, hogy a feljegyzésükkel vesződjenek. Velük szemben a diákok rendszeresen szerepelnek, pedig róluk máshol az derült ki, hogy nem feltétlenül tekintették őket adóalanyoknak. Mindez arra figyelmeztet bennünket, hogy bármennyire részletesnek tűnik is egy összeírás, nem biztos, hogy teljeskörű: nem tudjuk, hogy a hiányzó személyek miért nem kerültek be, és egyáltalán mennyien lehettek.

Az eltérő elvek jelenlétét mutatja a hozzátartozók szerepeltetése is: szokás szerint a családfők mellett összeírták a testvéreiket és felserdült fiaikat is, akikkel egy háztartást alkottak. Elvileg addig állt fenn ez az állapot, míg a férfirokonok meg nem házasodtak, mert onnantól külön családot – adózó egységet – alkottak. Feltéve, hogy az összeíró nem gondolta másként, mert ilyenkor a megházasodott férfirokonok is egyazon háztartásba számítottak. 1546-ban például Tűgyártó János egy háztartásban élt három összeírt fiával, testvérel és annak szintén összeírt gyermekével. A testvérekhez való hozzáállás azonban a későbbiekben megváltozott: 1559 után már nem írták össze őket. A fiak mindvégig bekerültek a listákba, de nem tudjuk, milyen alapon. Mivel viszonylag nagy lakosságról van szó, nehezen hihető, hogy voltak időszakok, amikor kétszer annyi felserdült gyermek élt volna a családokban, mint tíz évvel korábban (lásd 1. táblázat).²²

1. táblázat

Családfők, testvéreik és fiaik aránya az összeírásokban

	1546	1559	1562	1580	1590
családfők	259	215	180	190	143/140
testvérek	31	29	–	–	–
fiak	69	87	60	53	85
100 családfőre jutó fiak száma	26,6	40,4	33	28	59,4

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Még csak az sem biztos, hogy értelmezhető egyáltalán ilyen módon a fiak összeírásának a ténye. Nem tudjuk, meddig éltek a fiak az apjukkal: aki például örökölte a mesterséget és az ingatlant, az minden bizonnyal mindvégig. Amennyiben azonban az apa hosszú életet élt, akkor már régen felnőtt gyermekek is nagyon sokáig fiúi státuszban maradhattak az összeírók szempontjából. A fiúként jelölt személyek tehát egyáltalán nem biztos, hogy gyerekek. Asztalgártó Ambrus például

²² Az összeírt fiak problémájára: Dávid 1977.

1546-ban és 1559-ben is Mátyás fiával és Tamás testvérével élt együtt. 1562-ben azután már Mátyás a családfő, akit Ambrus nevű fiával írtak össze. Ekkor Mátyásnak legalább 30 évesnek kellett lennie, hogy már a fia is jegyzékbe kerüljön, s így 1559-ben sem lehetett kevesebb 27 évesnél, és fia is régen megszületett már: ám ő maga ekkor még mindig fiúi státuszban került összeírásra. A bonyolultnak tűnő helyzet valójában egyszerű: nagypapa, apa és fia éltek együtt egy háztartásban.

A változások elemzése során jelentős probléma a vezetéknevek használatának a kérdése, hiszen ha ezek nem állandóak, akkor nem tudjuk a családokat azonosítani, s így a változás dinamikája is nehezen ítéhető meg. E tekintetben vannak pozitív és negatív példáink. A vezetéknevek többsége öröklődni látszik: a fiúk családfővé válva nagyon sokszor jól azonosíthatóan apjuk vezetéknevével tűnnek fel. Öröklődni látszanak a foglalkozásnévből alakult vezetéknevek is, ezeknél azonban – gyakoriságuk okán – nem mindig könnyű megítélni a folyamatoság kérdését.²³ Ez már a kortársaknak is gondot okozott, ezért gyorsan felmerült a különbségtétel igénye, amit összetett nevekkal oldottak meg. E rendszer főképpen az 1590. évi összeírásban figyelhető meg: a számos Mészáros között megjelenik a Mészáros Fodor, a Mészáros Kis vagy az Örsi Mészáros név, a Molnárok mellett pedig a Molnár Kis forma is. Mindemellett az a tapasztalat, hogy a különböző, de azonos vezetéknevű családok eltérő keresztneveket használtak, és ezért viszonylag jól azonosíthatóak.

Megfigyelhetőek azonban a fenti folyamatosságnak ellentmondani látszó, sajátos jelenségek is. A késő középkori forrásokban is feltűnő Ónkorsógyártó családnevek a török defterekben is szerepelnek, de 1562-ben már csak Korsógyártóként. A későbbiekben eltűnni látszanak, 1580-ban és 1590-ben azonban lajstromba került Kannagyártó Miklós. Vajon lehetséges-e, hogy ő a korábbi család leszármazottja és csak a név alakult át (ismét)? Érdekes, hogy 1547-ben még hét, 1559-ben már csak egyetlen Csaplár nevű család élt Budán – nem tűnik valószínűnek, hogy hat família eltűnt volna. Hasonlóképpen meglepő, hogy az 1546-ban lajstromba vett számos Szénégető család nyomtalanul eltűnt 1559-re. (Ilyen neveket egyébként a késő középkorban sem írtak össze.) Ezekben az esetekben – vagy legalább egy részükben – inkább a névcserére vagy foglalkozásváltásra gondolhatunk, nem pedig a családok megsemmisülésére vagy elköltözésére. A nevek kissé ingatag használata a nyilvánvalóan azonos személyeknél a legszembevetőbb: a Mindszent utcában lakó Lőrinc 1547-ben még Fazékgyártó, 1559-ben már csak egyszerű Fazekas vezetéknevvel szerepelt. Talán egyik felmenője lehetett az a Fazekas János, akit Kemencegyártóként is említettek a 16. század elején.²⁴ Mindezek a tényezők megnehezítik a lakosság folyamatoságának a kutatását: úgy fogalmazhatnánk, hogy az egyértelműen követhető személyek és családok a folyamatoságot képviselték, a fel- és eltűnő vezetéknevek esetében pedig nem tudhatjuk biztosan, hogy valójában mi is történt velük.

²³ 1546-ban például a Szent Pál utca 34 családfője közül 19 viselt ilyet.

²⁴ Végh 2006–2008: I. 267.

A korszakban használtak egyértelműen személyes foglalkozásra utaló megjelöléseket is – a személynév után helyezve azt –, ilyenkor nem ismerjük a kérdéses személy vezetéknevét. Ilyenek például a deákok – Balázs deák, János deák, Pál deák –, hogy az ő gyermekeik milyen vezetéknevvel szerepeltek a későbbiekben, nem tudjuk. Ugyanígy írták össze a kovácsokat is: például Miklós kovács, György kovács. Ez a gyakorlat még 1590-ben is élt, ugyanakkor már 1546-ban találunk olyan személyt, akinek a vezetékneveként szerepel a kovács: Kovács Péter – őt és családját a későbbiekben is rendre így írják össze, ellentétben a többi kováccsal (Deák vezetéknevűt azonban nem találunk). E két csoport esetében tehát a személyes jelenlét folyamatossága megfigyelhető, a családi továbbélés azonban nem, hiszen nem tudjuk, hogy gyermekeik milyen vezetéknevet használtak: az új családnevek feltűnésének ez is oka lehet.

Eddigi munkáim további tanulsága, hogy valójában „családtörténeti vázlatokat” kell és lehet írni a török defterek alapján: a családfőket mindig vezetéknevvel írják össze, a többieket nem, de jelzik a családfőhöz való kapcsolatukat (‘fia’: *veledes*, *veled-i o*; ‘testvére’ *biraderes*, *birader-i o*), továbbá feltűntetik, hogy ki házas és ki nem. A defterek látókörén belül (1546–1590), 45 év alatt két-három generáció tűnik fel, és nagyon gyakran szépen kimutatható a család alakulása, időnként önálló háztartásokra válása is. Azaz férfi ági leszármazási sorozatok állíthatók fel, amelyek megkönnyítik a teljes adatrendszer értelmezését. Másfelől éppen ezek világítanak rá a mindennapi valóságra, sajnos a női vonalak teljes hiánya miatt csak féloldalasan. Lássunk néhány példát! Olasz János és fia, István 1559-ben és 1562-ben került jegyzékbe, a későbbiekben már csak Olasz István szerepelt (1580, 1590).²⁵ Ez annyit jelent, hogy 1562-ig János, majd a következő harminc évben István volt a családfő. Nem lehetetlen, hogy a családhoz tartozott az 1580-ban feljegyzett György és az 1590-ben összeírt Balázs is. Tegyük hozzá, hogy 1510-ben is Olasz Jánosról hallunk, a névismétlődések okán lehet, hogy ő egy korábbi tagja a családnak. Hasonló ismétlődést látunk az Acéloknál is: 1546-ban és 1559-ben János és fia, Ágoston szerepel, 1590-ben viszont Ágostont írták össze János nevű fiával. Általános tanulságnak tűnik, hogy egy-egy család ritkán tűnik fel minden összeírásban: a jelek szerint rendre voltak olyan periódusok, amikor egy famíliában nem volt adózó korú férfi. E jelenség a legbiztosabban a ritka nevű családoknál állapítható meg (lásd 2. táblázat), és ez alapján bizvást számíthatunk rá a gyakoribb nevek esetében is. A Vas család például több ággal jelen volt a városban 1559-től mindvégig, 1546-ban azonban nem szerepelnek az összeírásokban. Ez alapján lehetnének kívülről jött beköltözők, de Vasok már a 16. század eleji dézsmaösszeírásokban is feltűnnek, ezért sokkal inkább egy régi budai családra kell gondolnunk, amely 1546-ban éppen nem volt adózóképes. A Szénások, a Kassaiak vagy a Hegedűsök szintén újonnan összeírtként szerepelnek 1559-ben, az 1546. évi defterben nincsenek ilyen vezetéknevű személyek, de

²⁵ A defterekben a név időnként inkább Olasznak, máskor Oláhnak látszik, ennek ellenére a család azonossága nem tűnik kérdésesnek.

a 16. század elei bordézsmajegyzékekben megtaláljuk őket. A Kassaiak esete arra is figyelmeztet, hogy a településnévből képzett vezetéknevet viselőket sem kell automatikusan új jövevényeknek tekintenünk.

2. táblázat

Ritkább családnevek feltűnése Budán

	1505	1510	1531	1546	1559	1562	1580	1590
Baranyai	x	x	x		x	x		x
Vas	x	x		x	x	x		x
Kassai	x	x	x		x	x	x	x
Asztalgártó	x	x		x	x	x	x	x
Német	x	x	x	x	x		x	x
Nyéki	x	x		x	x	x		
Köncöl		x			x	x		
Nemes			x	x	x	x		
Kapás	x	x	x	x	x	x	x	x
Korcsolyás	x	x	x	x	x	x		
Somogyi	x	x	x	x	x		x	x
Lakatgártó				x	x		x	x
Csontos		x	x	x		x	x	x
Szakács	(x)	(x)	(x)	x	x	x	x	x
Váci	x	x	x	x	x	x		x
Veres	x	x		x	x	x		x
Acél		x		x	x			x

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Az „alámerülés” számításba vétele azért lényeges kérdés, mert ha nem vesszük figyelembe, akkor a migráció lényegesen magasabbnak tűnik. Lássunk a jelenségre egy átfogóbb, városrészi példát (3. táblázat)! 1546-ban a legnagyobb budai kerületben (törökül *mahalléban*), az Olasz utcában 71 férfi családfőt és 4 özvegyasszonyt vettek listába, 1559-ben pedig csak 55 férfit. Ha az özvegyekről azt gondoljuk, hogy őket a későbbiekben nem írták össze, akkor is több mint 20%-os csökkenéssel számolhatunk. Az 55 családfő közül 41-et már 1546-ban is összeírtak családfőként vagy fiúként – esetükben tehát jól látható a családok folyamatossága –, 14-en viszont újonnan kerültek listába, őket a régi felsorolás mellé jegyezte be az írnok. Egy részük olyan általános nevet visel (Szűcs, Horvát, Szabó, Halász, Cseh), amely alapján nehéz volna bármit is mondani a származásukról, másokról azonban érdemes elgondolkoznunk. Az Asztalgártók például a hódítás előtt és után is állandó tagjai voltak a közösségnek, így az Olasz utcában újonnan feltűnő Orbán inkább csak egy belső, városon belüli költöző lehetett. Annál is inkább gondolhatunk erre, mert 1546-ban és 1559-ben is öt-öt Asztalgártó családfőt írtak össze: négy család folyamatossága egyértelmű, a Szent Pál utcában lakó János azonban meghalt, az ő háztartása tehát megszűnt, felbukkant viszont Orbáné a szomszédos Olasz utcában. Még az sem elképzelhetetlen, hogy nem került sor költözésre, egyszerűen a házat hol itt, hol pedig ott írták össze. A Nyékiek a késő középkorban is budai

lakosok voltak, az Olasz utcában élő családot azonban az 1559-ben felvett jegyzék lényegében kihaltak jelzi: a családfő, Máté, valamint testvére és fia neve mellé is a „meghalt” megjegyzés került. Az újak között azonban feltűnik egy bizonyos Nyéki Borbás: nem életszerűtlen azt feltételezni, hogy ő mégiscsak e család sarja vagy rokona, aki továbbvitte azt és annak ingatlanát. Nem egészen elképzelhetetlen, hogy az elhunytként jelzett Gercsei Albert és Gercse Balázs esete is hasonló: mint feljebb jeleztük, a két név lejegyzése az arab írásban nagyon hasonló, így lehet, hogy azonos családnévről van szó ebben az esetben is, és esetleg itt sem kell valódi új beköltözőkkel számolnunk. Fentebb említettem, hogy az Olaszok, Vasok, Kassaiak, Szénások és Hegedűsök is régi városlakók, így a 14 újonnan összeírt között mindössze két olyan nevet találunk, amelynek nincsen – vagy nem képzelhető el – semmilyen előzménye, ezek a Palotás és a Guzsai. Ezek azonban később sem tűnnek fel, könnyen lehet, hogy félreértjük őket, de persze az is elképzelhető, hogy gyorsan fel- és eltűnő családokról van szó. A palotások például udvari szolgálattevők voltak, és a késő középkori összeírásokban említik is őket, természetesen vezetéknévükkel együtt (például Somogyi Ferenc palotás). Elképzelhető, hogy a török kori Budán egy család egyszer a vezetéknévvel, máskor a foglalkozásnevvel került összeírára, számunkra megoldhatatlan rejtélyt okozva ezzel.²⁶ 1547-ben ugyanakkor jeleznek egy Váradról beköltöző, Palotainak nevezett családot a Szent Péter protomártír negyedben, nem lehetetlen, hogy ők léptek tovább az Olasz utcába. Mindez annyit jelent, hogy egyáltalán nem biztos, hogy mind a 14 újonnan összeírt családfőben valóban új beköltözőket kell látunk.

3. táblázat

Újonnan összeírtak az Olasz utcában 1559-ben

	<i>Késő középkori adat</i>	<i>1546-ban vagy 1547-ben más mahalle</i>	<i>1546-ban ugyanitt, más keresztnévvel</i>
Oláh János	Olasz János (1510)		
Gerecse Balázs	Garach Albert		Gercsei Albert
Máté diák	Nem értelmezhető		
Szúcs Gáspár	Szúcs család (1505, 1510)	Szúcs család	
Horvát Mihály	Horvát Mihály (1510)	Horvát család	
Asztalgyártó Orbán	Asztalgyártó család	Asztalgyártó család	
Tamás diák	Nem értelmezhető		
Cseh János	Cseh család (1505, 1510)		
Palotás Péter		Palotai?	
Guzsai Imre			
Halász János	Halász család		
Nyéki Borbás	Nyéki család (1510)		Nyéki család
Szabó Tamás	Szabó Tamás (1510, Olasz utca)		
Vas Lőrinc	Vas család (1505, 1510)	Vas család	

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

²⁶ Vö. Végh 2006–2008: I. 185, 319.

AZ ÖSSZEÍRÁSOK TANULSÁGAI

Az általános észrevételek után tekintsük át a budai összeírások tanulságait! A hat rendelkezésünkre álló defter közül öt „részletes összeírás” (*mufasszal defteri*), amelyek célja a szandzsák, illetve az egyes települések adózóképességének a felmérése: annak a megbecsülését szolgálja, hogy mennyi jövedelem várható tőlük. Az 1547. évi lajstromnak viszont *dzsizje defterinek*, azaz a fejadó tényleges beszedését rögzítő iratnak kellene lennie,²⁷ de mint hamarosan látni fogjuk, kissé más jellegű lajstromnak tűnik.

A defterek szerkezete nem azonos: 1546-ban, 1547-ben és 1559-ben *ma-hallénként* vették számba a lakosságot, és az összeírások egymásra épülnek, tehát könnyen összehasonlíthatóak. Az 1559. évi defter egyébként is különleges: tulajdonképpen az 1546-os összeírás jegyzetekkel ellátott változata. 1562-től azonban „ömlesztve”, egyetlen folyamatos sorozatban találjuk a neveket, könnyebbséget csak az jelent, hogy a zsidókat és a kiptíket²⁸ – ha voltak – mindig külön kezelték. A három utolsó lajstrom sorrendjét tekintve nem hasonlít egymásra – és a korábbiakra sem –, így egészen biztosan nem házról-házra járva, sorban vették listába a lakosokat, így ezek az összeírások topográfiai szempontból nem hordoznak információkat.

A magyarok az összeírások alapján jelentős tömeget képviseltek Budán, még úgy is, hogy számuk egészen biztosan folyamatosan és erőteljesen csökkent (lásd 4. táblázat): 1546-ban 271 családfőt írtak össze, 1547-ben 225-öt, 1559-ben 215-öt, 1562-ben 180-at, 1580-ban 190-et, 1590-ben pedig 143-at. Ezek a számok első látásra mindenképpen nagyon erős fogyatkozást mutatnak, amely azonban jelentős részben a korszak elejéhez illetve a végéhez köthető. További teherként jelent, hogy a névanyag nem folyamatos, hanem a családok jelentős része eltűnt, mások felbukkantak: ezek alapján első pillantásra egy meglehetősen mozgalmas demográfiai kép látszik kialakulni, amit azonban – ahogy feljebb már rámutattam – érdemes erős fenntartásokkal kezelni. Figyelmeztető jel lehet az is, hogy az első és az utolsó defterben közel ugyanannyi – 136, illetve 140 – adózó háztartást írtak össze, ami arra mutat, hogy a közösség gazdasági ereje nem változott.

Egy összeírásból sokféle összesítő számérték hüvelykzhető ki: ilyen (1) az összeírtak, (2) a vezetéknevvel összeírtak – azaz a családfők –, (3) a házas férfiak vagy (4) a tizedfizetők mennyisége. A lakosság méretének meghatározása szempontjából a legszilárdabb pontnak a családfők – és ezzel az adózó egységek, háztartások – száma tűnik, ez látszik a legjobban összehasonlítható értéknek a települések és a különböző idejű összeírások között is. A többi értéket erőteljesen befolyásolják az írnokok szokásai vagy az anyagi körülmények. Azt, hogy egy családfő hány személyt képviselt, nem tudjuk megítélni: bármiféle szorzót használunk is, az

²⁷ Így említi Fekete Lajos (Fekete 1938: 117) és az Albrecht Krafft által készített katalógus is (Krafft 1842: 108).

²⁸ A kiptík társadalmi csoportja csak néhány összeírásban tűnik fel, kilétük pillanatnyilag nem azonosítható egyértelműen.

csak egy fiktív számhoz vezethet, ezért ettől eltekintünk. Az azonban elmondható, hogy Buda még megtépázottan is igen jelentős méretű magyar közösségnek adott otthont, muszlim és ortodox lakosságával együtt pedig továbbra is az ország egyik legnagyobb városa maradt.

A továbbiakban sorban, egyenként tekintjük át a deftereket, s próbáljuk értelmezni a bennük rögzített adatokat. Az 1546-os összeírás a leggazdagabb: 259 családfőt és 12 özvegyasszonyt jegyeztek bele. Tanulságos ezek összevetése a késő középkori adatokkal. A családnevek jelentős része foglalkozásra utal, ezek javarészt megvannak korábban is, de természetüknél fogva folyamatosságuk nehezen volna igazolható. Egyeznek azonban a ritkának tekinthető nevek is: a bordézs-majegyzekekben éppúgy szerepelnek Acélok, Bakonyiak, Baranyaiak, Bujákiak, Csontosok, Göncölök, Gyertyaárusok, Hegedűsök, Harangozók, Korcsolyások, Mázsások, Ónkorsógyártók, Simontornyaiak, Somogyiak, Taligások, Tetemiek és Váciak, mint a török defterben. Az utolsó késő középkori (1531) és az első török (1546) jegyzék között 15 év telt el, ami a defterek készítése közötti időintervallumnak nagyságrendileg megfelel, ám a város ebben az időszakban nagyon komoly megpróbáltatásokon esett át: 1540–1542 között folyamatosan idegen hadak jártak a falak alatt, 1541-ben súlyos ostromra került sor, majd a török megszállás elsodorta a magyar államiséget. A hódítók azonban a polgári lakosságot a helyén hagyták, „csak” a nemességet és az udvari népet toloncolták ki augusztus legvégén. Éppen az a polgárság, amelyik a dézsmajegyzekekben is szerepel, javarészt felsővárosi házaiban vészelte át az impériumváltást, és továbbra is ott élte az életét. A Vízivárosban azonban nem így történt, azt az 1541. évi Habsburg ostrom elsodorta, a lakosoknak pedig csak egy kis része tért vissza a Szent Péter mártír templom környékére, a többi részre a hódítók költöztek be. 1546-ban és 1559-ben is találunk azonban olyan családokat, amelyek a késő középkorban az alsóvárosban éltek, a török időkben viszont a felsővárosba költöztek be: a magyarok által lakott terület tehát összességében zsugorodott.

Bár az 1546-ban összeírt családnevek döntő hányada, több mint 80%-a megvan a középkorban is, teljes névazonosságot viszonylag keveset találunk, mindössze 27 darabot. Ezek egy része túlságosan gyakori elemekből áll ahhoz, hogy a személy szerinti azonosságban biztosak lehessünk (például Szabó Mihály, Tót János, Varga Péter, Kapás Mihály és mások), de van néhány lényegesen ritkább névkombináció is: ők talán valóban a folyamatosságot képviselik (Mészáros Lukács, Szekeres Kelemen, Kalmár Bereck, Tetemi István, Korcsolyás Gergely, Csaplár Márkó, Acél János). Mindemellett szinte meglepő, hogy a számos Varga, Szabó, Tót vezetéknevű személy között alig van névegyezés: mintha a családok új generációi vették volna át 1546-ra a családfői posztokat.

A szandzsákösszeírásba felvett családfőknél csak egy része volt fejadó fizetésére kötelezve, azok, akiknek az ingatlanjaikon kívüli vagyona elérte a 300 akcsét.²⁹ Az 1546. évi felmérésben 136 *hánéval*, azaz fejadófizetésre kötelezett

²⁹ Fekete 1944: 206.

családfővel számoltak a városban. Az 1547. évi fejadódefterbe azonban sokkal több, 225 családfő nevét jegyezték be, akik közül 134-nél jelölték, hogy adózóképes, és egyetlen összegző számmal utaltak a fejadófizetőkre: 123 főből várták ezt el. Úgy tűnik tehát, hogy ez az összeírás nem egy közönséges fejadójegyzék, mert annál lényegesen bővebb, ugyanakkor az előző évi defternél lényegesen szűkösebb. Ha a két listát összehasonlítjuk, érdekes összefüggésre figyelhetünk fel. Az 1547-ben nem szereplő családfők gyakran hasonló vezetéknevű – és többnyire 1547-ben adózóképesnek minősített – személyek után állnak az egy évvel korábbi listában. 1546-ban például Szabó Ferenc nős családfő és Mihály nevű testvére került a lajstromba, utána a nőtlen Szabó János, majd a nős Szabó Gergely következett szintén nős fiával. Utóbbi kettő nem szerepel az 1547-es összeírásban, ott csak Szabó Ferencet találjuk meg. Ugyanígy az 1547. évi jegyzékben nem szereplő Szalai Demeter 1546-ban Szalai Benedek után következett, Asztalgártó Benedek Asztalgártó Márton után, Mészáros Albert Mészáros János után, és így tovább. Összesen kilenc ilyen esetet találunk.

1546-ban néhány személyt csak keresztnévvel, de családi kapcsolat jelölése nélkül írtak össze, őket jobb híján önálló családfőnek tekintettem, bár mindannyian nőtlenek voltak. Az 1547. évi összeírásba csak az egyikük került bele, de ő sem volt adózóképes. Érdekes Mihály esete, akit Szabó Demeter és Szabó János között jegyeztek fel: mintha ő is a családhoz tartozott volna. Hasonló „beékelődött” nevet máshol is találunk: három Asztalgártó családfő között írták össze Bóna Sebestyént, a négy személyből pedig mindössze kettő volt adózóképes 1547-ben. Éppen ez a helyzet a három Sós családfővel és a közéjük ékelődő Tót Györggyel is. Ezen esetek alapján arra gyanakodhatunk, hogy valójában együtt élő nagycsaládokról lehetett szó, akiket 1546-ban még szétbontva, részletezve vettek lajstromba, 1547-ben viszont inkább összevonták őket egy-egy név alá.

A legkülönösebb a Göndöcsiek esete. A két családfő, Benedek és Mihály egymás mellett szerepel az 1547. évi jegyzékben, ez alapján akár egy házban vagy telken is lakhattak. 1546-ban azonban három nős férfi ékelődik közéjük: Taligás Imre, Gombás Jakab és Szalai György, akik mindhárman jól ismert családnevet viselnek. Mindannyian szegények lehetnek, egyetlen adófizetésre képes sem volt közöttük. Felmerül a gondolat, hogy az efféle „beékelődött” családfők esetleg a feleségük családjához költözött vejek lehetnek. Az, hogy ők nem szerepelnek az 1547. évi defterben, arra utal, hogy nem feltétlenül kell lakosságfogyással számolnunk, inkább az összeírások rendje változhatott meg. (Ne feledjük: az adózóképesek száma a teljes korszakban nem fogyott!) Ezen elképzelésünket erősítheti meg az 1559. évi defter adatsora is: ekkor alig kevesebb – 215 – családfőt vettek számba, és jól láthatóan több család is megerősödött, hiszen immár 160 háztartástól vártak fejadót. Amennyiben e gondolatmenet helyes, az egyúttal azt is mutatja, hogy az 1546 utáni összeírások eleve nem a teljes lakosságra, hanem annak csak egy tehetősebb részére koncentráltak, ami egyszersmind azt is jelenti, hogy nemcsak a lakosság, de még a családok számát sem tudjuk megbecsülni általuk.

4. táblázat

Buda magyar lakossága (családfők + özvegyek)

	1546	1547	1559	1562	1580	1590
Olasz	71+4	61	55			
Szent György	44	38	36			
Mindszent	32+6	26	27			
Szombathely	29	24	24			
Szent Pál	37+2	32	22			
Ötvös	12	10	19			
Zsidó	11	11	15			
Szent Péter proto- mártír	23	23	17			
Összes családfő	259+12	225	215	180	190	143
Fejadófizetők száma	136	123	160	175	190	140

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Mint feljebb említettem, az 1559-ben készült defter valójában az 1546. évi lista megjegyzésekkel ellátott másolata, s így az eltelt tizenhárom év egyfajta demográfiai lenyomata. 1559-re meghalt a 366 korábban összeírt személy közül 209: a 271 családfő közül mind a 12 özvegyasszony és 154 férfi. Azaz 97 „régí” férfi családfő maradt meg, továbbá 21 fiú és testvér vette át a családfői szerepet, így 118 család folytatódott egyértelműen. Ez meglehetősen gyászos arány, hiszen a családok több mint fele eltűnt, még abban az esetben is, ha az özvegyeket nem vesszük számításba (hiszen 1559-ben már nem számoltak velük). A helyzet csak azért nem vált katasztrofálissá, mert a 95 újonnan összeírt személy jelentősen javít a lakosság számon, a „veszteség” így nem egészen 20%-os.³⁰ 1546 és 1559 között nem tudunk olyan eseményekről, amelyek akár a lakosság ilyen arányú fogyását, akár az ekkora cserélődését indokolnák. Érdeemes tehát más lehetőségeken is elgondolkodnunk.

Egyrészt például egy sor olyan családnév feltűnik 1559-ben az újonnan összeírtak között, amely már a késő középkori jegyzékekben is szerepelt: ők biztosan nem jövevények, csak valamiért 1546-ban nem jegyezték fel őket. Lehet, hogy nem voltak nagykorúak, esetleg az özvegyek mögött rejtőznek. Másrészt az újak között bőven akadnak olyan családnevek, amelyek korábban is szerepeltek a városban, csak éppen másik városrészben. Ahogy feljebb láttuk, az Asztalgártóknak 1546-ban és 1559-ben is öt családfőjük – azaz háztartásuk – volt, azt kellene gondolnunk, hogy valójában nem sok minden változott. Egyikük azonban az új „jövevények” között szerepel, de valószínűtlen, hogy tényleges beköltöző lett volna, inkább városon belüli átköltözőként számolhatunk vele, vagy csak egyszerűen más negyedben írták össze a családot.

Valószínűleg ilyen a Borégetők esete is. 1559-ben a Szent Pál utcában egykor lakott Borégető Boldizsárt elhunytként jelezték. Ugyanekkor a Szombathely

³⁰ Káldy-Nagy 1985: 152–153. Káldy-Nagy Gyula más számokat tekintett lényegesnek, mint én, és az adatok regisztrálásánál nem lépett tovább.

mahalléban feltűnt a nős Borégető Ferenc. A Szent Pál utca a Szombathelybe torkollott: még az is lehet, hogy egyszerűen átsorolták a házat, következésképpen az egyik mahalléból eltűntek, a másikon pedig felbukkantak a család tagjai.³¹ A mahallék egy része 1546 és 1559 között méretét tekintve alig változott, de például a Szent Pál utca elveszítette családfőinek harmadát (37-ből 22 lett), az Ötvös utca viszont majdnem a kétszeresére hízott (12-ből 19 lett), és a Zsidó utcában is megemelkedett a magyar lakosok száma (11-ből 15 lett). Itt alighanem a mahallehatárok átértelmezésére kell gondolnunk, hiszen a mai Fortuna és Táncsics Mihály utcákról, illetve a Hess András térről, tehát egymás közelében lévő területekről van szó. Ennek fényében számolhatunk egyszerűen adminisztratív okokból fel- és eltűnő családokkal is, ilyenek például a Sörösök és a Mészárosok.

Nem tudjuk azt sem, hogy a kovácsok (2 fő) és diákok (4 fő) honnan kerültek elő, az ő családi kapcsolataik – mint feljebb említettük – nem fejthetők fel. Összességében úgy gondolom, hogy a tényleges migráció jóval kisebb volt a fent jelzethnél, de tény, hogy a családfők jelentős része eltűnt, és a feltűnő családfők egy része biztosan új: Ács Ambrusról azt jegyezték meg Gubacs falu összeírásában, hogy Budán lakik, és valóban megtaláljuk a Zsidó utca új lakosai között.³² Hasonlóképpen költözött Kőrös György Budaörsről Budára, ahol a Szent Péter mártír mahalléban lakott.³³ Palotai Ferenc és Balázs diák ugyanide költözött Váradról még 1547 előtt, de 1559-re tovább is léptek, az előbbi család – Palotás néven – esetleg az Olasz, a deák pedig a Szent Pál utcába.³⁴ És tudunk kiköltözőkről is: a Szent Péter mártír negyedből a teljes Gonda família áttelepült Budaörsre, aminek összeírásában fel is tűnnek jövevényként, származási helyük jelölése nélkül.³⁵ Óbudai Mátéról azt tudjuk meg, hogy küldönc Óbudán, és ott is lakik – azonban ott nem írták össze.³⁶ Mindez tehát mutatja, hogy költözködés ténylegesen zajlott, ugyanakkor nem tűnik túlságosan nagy arányúnak.³⁷

Érdemes még egy szempontot figyelembe vennünk: a kihalt családok ingatlanai a tartományi kincstárra szálltak, amely elárverezte őket. Ha a fent jelzett mennyiségű családnak valóban magva szakadt volna, akkor hatalmas budai ingatlanforgalommal kellene számolnunk, ráadásul nagyon értékes, sok ezer akcsét érő házakkal. Ilyennek azonban nem sok nyoma van a korabeli gazdasági iratokban. Egy bizonyos András 1559 augusztusában hunyt el, személye azonosíthatatlan, 200 akcse maradt utána, az 1560-ban elhunyt Margit után pedig

³¹ Káldy-Nagy 1977: 37.

³² Káldy-Nagy 1977: 38, 119, 273.

³³ Káldy-Nagy 1977: 38, 66.

³⁴ Fekete 1938: 130.

³⁵ Káldy-Nagy 1977: 38, 66.

³⁶ Káldy-Nagy 1977: 37, 52–53.

³⁷ Az 1559. évi defter jelzett migrációs adatait Dávid Géza elemezte, és ő is viszonylag csekély mértékű mozgást regisztrált. Dávid 2005: 56. Az újonnan bejegyzett családokat nem vizsgálta, de jelezte, hogy inkább belső költözésre gondol az esetükben. Dávid 2005: 68.

145 akcse.³⁸ Az ismert részletes összeírások időszakából (1559–1561) mindössze egyetlen komolyabb budai ház elárverezéséről tudunk. Ezek az adatok nem utalnak arra, hogy többszáz család költözködött volna. Ne feledjük: a budai felsővárosi házak kifejezetten drágák voltak a korszakban.

Sok tanulsággal jár az 1559-es és az 1562-es defter összevetése is. A két irat nagyon közel keletkezett egymáshoz, de más szemlélettel: az előbbiben még városrészenként, utóbbiban már csak ömlesztve közölték a neveket. Az egyezés meglehetősen nagy, ahogyan az várható is: az 1562-ben összeírt 190 családfőből 116 megtalálható az 1559. évi defterben is, ráadásul ekkor hat *rúmit*, azaz görögöt is összeírtak, amit máskor nem tettek meg. További 41 családnév szerepel a korábbi defterben is, és csak 17 eddig nem szereplő vezetőnévvel rendelkező személyt találunk, akik között minden bizonnyal megbújnak névváltoztatók, vagy rosszul olvasott/lejegyzett nevéek is. Figyelemre méltó azonban, hogy e rövid időszak alatt is eltűnt több mint 30 – évente bő 10 – családfő: időarányosan ez a legnagyobb fogyást mutató időszak. A jegyzékből az is egyértelmű, hogy az összeírók semmiféle rendet nem követtek, az egy városrészben élők az új defterben nem kerültek egymás mellé.

Az 1580. évi összeírás 18 év múlva követte a megelőzőt: a 190 családfőből csak 52 szerepel mindkét defterben, ami a vártnál alacsonyabb számnak tűnik. Feltűnően sok – 66 – családnév mellett találunk 1580-ban olyan keresztnevet, amely a korábbi összeírásban nem szerepelt. Ezek a nevek sokszor túlzottan általánosak – Mészáros, Szabó, Molnár – ahhoz, hogy egyértelműen folytatózó családokat lássunk bennük, de két szempontot mégis érdemes figyelembe vennünk. Egyrészt kevésbé tűnik életszerűnek azt feltételezni, hogy az 1562-ben összeírt nyolc Szabó nevű család közül hét eltűnt, de öt újabb beköltözött, hogy 1580-ban hat családfő viselhesse ezt a nevet. Inkább arról lehet szó, hogy az 1562-ben még össze nem írt tagok képviselték a családokat 1580-ban. De látunk sokasodó családneveket is: itt sem kell feltétlenül új beköltözőkre gondolnunk, lehet, hogy nagyobb családok költöztek szét (lásd 5. táblázat). 1562-ben például Berber György és Mátyás nevű fia egy háztartásban éltek, 1580-ban viszont önálló családfőként írták össze Berber Györgyöt és Berber Mátyást: minden további nélkül elképzelhető, hogy Mátyás önálló háztartásba költözött. Más esetet képviselnek a ritka családnevek: a Tetemiek vagy a Baranyaiak régi budai családnak számítottak, a keresztnevek különbözősége ellenére kevésbé valószínű, hogy 1580-ban új családokkal kellene számolnunk. Figyelembe vehető továbbá, hogy olyan régi családnevek, mint a Vas, vagy a Veres, bár 1580-ban nem, de 1590-ben feltűnnek, itt sem zárható ki a folyamatoság. Mindeközben teljesen eltűnni látszanak régi, patinás, terebélyes családok, a Korcsolyások, a Seresek, a Csaplások, a Nyékiek, a Nemesek, a Fazekasok, a Halászok, és ők a későbbiekben sem kerülnek elő.

³⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 417, 474.

5. táblázat

Gyakori családnevek 1562-ben és 1580-ban

	1562	1580	azonos személy
Mészáros	13	8	4
Berber	7	12	4
Molnár	9	8	5
Nagy	7	10	4
Varga	6	5	2
Szabó	8	6	1
Ötvös	5	3	1

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

Ez a kép valamiféle törést sejtet a közösség életében, amit esetleg az 1578. évi nagy lőporrobbanással azonosíthatunk.³⁹ Ekkor a királyi palota jelentős része nyomtalanul eltűnt, és minden leírás rengeteg halotról tesz említést. Ezek között viszonylag kevésbé számítanánk magyarokra, hiszen ők a várhegy másik végén laktak, de lehet, hogy ez sem védte meg őket: a hasonló távolságban lévő Pesten is komoly károk keletkeztek. E feltevésnek egy különleges dokumentum ad némi valószínűséget. 1576-ban a kincstár komoly mennyiségű sót árusított ki, amelyről pontos összeírást készítettek.⁴⁰ A várhegy lakosai közül 22-en vásároltak, közülük 12-t találunk meg egyértelműen az összeírásokban: öt főt 1562-ben és 1580-ban is listába vettek, egyet csak 1580-ban, hatot pedig csak 1562-ben (lásd 6. táblázat). Tekintettel arra, hogy a sóeladásra 1576-ban került sor, 14 évvel az előző összeírás után, és 4 évvel az újabb előtt, nem erre számítanánk: éppen ellenkező arány lenne várható. Mivel viszonylag kevés emberről van szó, mindez lehet a véletlen műve is, ám a komoly aránytalanság mindenképpen jelzésértékűnek tekinthető.

6. táblázat

Személyek a defterekben (1562, 1580), illetve a sóeladási jegyzékben (1576)

	1562	1576	1580
Kapás András	x	x	
Balázs diák	x	x	x
Tót Miklós		x	x
Tetem (Tétényi) János	x	x	
Mészáros Tamás	x	x	x
Tót Máté	x	x	
Szabó Márton	x	x	
Mészáros Gergely	x	x	x
Asztalgyártó Mátyás	x	x	x
Korcsolyás Jakab	x	x	
Berber János	x	x	x
Szűcs Gáspár	x	x	

Forrás: Saját adatbázis, lásd 10. jegyzet.

³⁹ Veress 1896.

⁴⁰ ÖNB Mxt 593, 109b. Téves datálással kiadta: Velics 1890: 656–663.

Az 1590. évi összeírásba 143 családfő nevét jegyezték fel, közülük 65-en szerepeltek a tíz évvel korábbi defterben is, többnyire szintén családfóként, néhány esetben viszont még gyermekként. További 28 esetben az előző defterben is feltűnő keresztnévű személyt írtak össze, köztük többen ritkább neveket viseltek (Marosi, Tolnai, Gyökös), mások pedig régi családokét (Asztalgártó, Kapás, Buta, Somogyi), ők könnyen lehetnek a korábbi lakosok leszármazottai. A többiek esetében számos olyan családnév tűnik fel, amely ugyan nincs meg az 1580. évi összeírásban, de a korábbiakban igen (Lakatgártó, Kerékgártó, Acél, Barát, Kovács, Váci, Fodor, Vas, Bicskei). Esetükben nagy valószínűséggel a korábban szereplő családok újbóli feltűnésének lehetünk a tanúi, akik csak a generációs hullámszó révén estek ki valamiért egy-egy összeírásból. Ezzel együtt is nagy a visszaesés az 1580-ban készült listához képest, ami azonban nem egyedi jelenség. Az 1580. évi defterben nagyon sok helyen láthatunk kiugróan magas adatokat, amelyek jóval felülmúlják a korábbiakat, ám 1590-re ismét visszaesnek. Bár e tendencia nem kizárólagos, de jól látható: vagy arra gyanakodhatunk, hogy ekkor igyekeztek minél több személyt bevonni az adózásba, tehát az adóztatás körülményei változtak meg, vagy pedig a viszonylag békésebb, a nagy hadak felvonulását legalábbis mindenképpen nélkülöző korszak pozitív hatásai jelentek meg a demográfiai adatokban is.

7. táblázat

Az összeírt családfők a budai szandzsák városaiban 1580-ban és 1590-ben

	1580	1590
Kecskemét	1086	535
Ráckeve	499	226
Vác	259	200
Cegléd	228	193
Nagykőrös	227	169
Nagymaros	213	230
Buda	190	143
Földvár	144	152
Óbuda	90	72
Pest	66	63
Vál	60	47
Szekcső	52	53

Forrás: Káldy-Nagy 1985.

Az előbbi lehetőséget támogatja, hogy éppen ekkoriban egy minden hájjal megkent pénzügyi szakember, Üvejsz volt a budai pasa, aki a korábbiaktól eltérő módon nyereségessé tudta tenni a tartományt.⁴¹ Ehhez minden bizonnyal igyekezett a bevételeket a legmagasabbra srófolni, s így túladóztatta a lakosságot, ami hosszabb távon nem volt tartható: 1590-re sokan ismét kihullottak az adózók

⁴¹ Fodor 2006: 320–346; Hegyi 2012.

sorából. Figyelemre méltó, hogy a csökkenés a falvaknál ritkábban figyelhető meg, a városok esetében viszont időnként kifejezetten nagyarányú: csak Kecskemét összeírásából több mint 500 családfő tűnt el (lásd 7. táblázat). Üvejsz pasa tevékenysége azonban felettébb tanulságos az elemzés számára: ezek szerint voltak olyan lakosok, akik adózásra szoríthatóak voltak, de a korábbi összeírásokba nem kerültek bele, majd ugyanígy el is tűntek: nem voltak érdekesek az adóösszeírók számára. Ez pedig a kezdeti feltevésünket erősíti meg: a defterek nem lakosságösszeírások, hanem az adózás céljából szerkesztett jegyzékek, a század végén pedig egyre inkább csak azok kerültek beléjük, akik ténylegesen adóztak, a többiek már nem jegyezték fel bennük. Ez annyit jelent, hogy a lakosság létszámáról vagy a családok mennyiségéről ezek a listák nem sokat árulnak el, mindössze a tehetősebb rétegeket rögzítik.

EGYES EMBEREK, CSALÁDOK

Az összeírásokat vizsgálhatjuk az egyes családok szempontjából is: egészen biztosan voltak például olyanok, amelyek a teljes időszakban kitartottak. Legkönnyebben azokat azonosíthatjuk közülük, amelyek ritka vezetéknévvel viseltek. Ilyenek például a Kapások: 1546-ban két águk volt, Mihály a Szent György utcában lakott, de 1559-re láthatólag fiú örökös nélkül elhunyt. János a Mindszent utcában élt, 1559-re ő is elhunyt, de Simon nevű nőtlen fia továbbvitte a családot. 1562-ben, 1580-ban és 1590-ben viszont már Kapás András tűnik fel a listákban.

A Tügyártók esetében is jól érezhető a folyamatosság. Tügyártó Jánost és testvérét, Balázst 1546-ban, 1547-ben és 1559-ben is az Olasz utcában írták össze. 1559-re Jánosnak három fia vált nagykorúvá: Ferenc, Tamás és János, Balásznak pedig Imre fia serdült fel. Ekkor mindannyian együtt éltek, esetük azt mutatja, hogy egy családfő mögött kiterjedt família is állhatott. 1562-ben kissé másképp, talán elírás eredményeképpen Tügyártó János és Ferenc fia tűnik fel, Tügyártó Balázs pedig már önálló családfóként szerepel. Könnyen lehet, hogy a családnak ekkorra két háza volt. 1580-ra János legnagyobb fia, Ferenc vette át a családfői tisztet, 1590-ben pedig már öccsét, Jánost is felvették a lajstromba, szintén önálló családfóként; Balázs ága azonban eltűnt a látóterünkéből. A Tügyártók egyébként már 1483 óta kimutathatóak budai lakosként, akkor a Szent Pál utcában laktak bérlőként, 1493-ban pedig egy olyan ház szomszédaiként tűntek fel, amely az Olasz utca szombathelyi torkolatánál állt. Csábító lenne a gondolat, hogy éppen ezt a házat lakták a 16. század derekán is.⁴² A család feltűnik a bordézsmajegyzékekben is 1505-ben és 1510-ben, 1531-ben pedig egy özvegyet említenek.⁴³

Kis szerencsével a gyakoribb nevű családok is követhetőek. 1546-ban az Olasz utcában lakott Borbély György, fia János, és testvére Mátyás. 1559-ben

⁴² Végh 2006–2008: I. 264, 266, 283.

⁴³ Szakály–Szűcs 2005: 146.

ugyanítt írták össze őket, 1562-ben azonban kissé más leosztásban szerepel a család: Györgynek két fiáról olvashatunk, Mátyásról és Jánosról. 1580-ban Mátyás már önálló családfő, és a listában szerepel egy bizonyos Borbély János is, de ő nem bizonyos, hogy György fiával azonos. 1590-re azután elveszítjük a nyomukat, de a városban kilenc Borbély vezetéknévű család élt – így nem lehetetlen, hogy valamelyiket György leszármazottai alkották.

E „családtörténetek” ellenére kevés keresztény életpályája ragadható meg közelebről. Egyikük Adorján (Adrián, Andrija) diák, akit az Olasz utcában írtak össze Mihály fiával és János testvérével együtt 1546-ban, és még 1562-ben is ott élt. Ami igazán érdekessé teszi őt, az az a tény, hogy szpáhinak, azaz oszmán javadalombirtokosnak titulálták, és ezt a tímár-defter – a javadalombirtokosok összeírása – is megerősíti: mivel engedelmes volt és behódolt, 3000 akcsés jövedelmet kapott, és az egyébként az őslakosoktól megtsztított Esztergomban megtarthatta a házat. Ezért jegyezhetette meg egy másik összeírás szerzője, hogy Andrija az „esztergomi bíró szpáhija”.⁴⁴ Volt tehát háza Esztergomban és Budán is, és kisebb javadalmat élvezett a törökök részéről, ami legalábbis annyit jelent, hogy jó szolgáltatásokat tett a hódítóknak, és együttműködött velük. Nem ő volt az egyetlen deák, aki szpáhi címet szerzett, Orbán például Somodor pusztája jövedelmeit élvezte 1559-ben.⁴⁵ Esetleg elképzelhető, hogy ők éppen a szandzsák-összeírások elkészítésében működtek együtt a hódítókkal, de Adorján esetében konkrétan ismereteink is vannak: Hans Dernschwam szerint 1543-ban ő írt veretes latin nyelvű hódoltató levelet a felvidéki bányavárosoknak. Ez a nyom azután messzebbre vezet, kiderül belőle, hogy Adorján diák Várdai Pál esztergomi érsek köréhez tartozott, majd a budai pasák íródeákja lett, és mellettük szolgált legalább 1559-ig. Mindeközben szoros kapcsolatot tartott fenn a Habsburg udvarral, egyengette a Verancsics-féle követség útját, és persze kémkedett is.⁴⁶ Utolsó ismert tevékenysége az esztergomi szandzsák templomadóinak behajtásához kapcsolódott. Erre vonatkozóan a bég dörgedelmes levelet küldött az év májusában a falvaknak, lelkükre kötve, hogy a „kiküldött behajtókat minden tőletek telhető módon segíteni kötelesek vagytok”.⁴⁷ A behajtó Adorján deák volt, tevékenységének lenyomata pedig az oszmán bürokráciában is megmaradt. 1557–1558-ban ugyanis ő volt a budai tartomány templomadójának (*reszm-i kilisza*) a begyűjtője, amelynek során Ejjúb budai csausszal működött együtt.⁴⁸ A behajtott összeget 1559. június 15-én, október 21-én és 1560. május 7-én fizette be a kincstárba. Az adót a működő keresztény templomok után kellett fizetni, évente 50 akcsét. Nem volt ez jelentős tétel, évente néhány ezer, legfeljebb tízezer akcséra rúgott, Adorján tehát nem kapaszkodott túlságosan magasra.

⁴⁴ Káldy-Nagy 1970: 141.

⁴⁵ Káldy-Nagy 1985: 530.

⁴⁶ Adorján deák történetét Takáts Sándor és Szakály Ferenc dolgozták fel. Takáts 1915: 179–180; Szakály 1992.

⁴⁷ Szakály 1992: 137.

⁴⁸ Fekete–Káldy-Nagy 1962: 390, 444, 500.

Azt, hogy egészen biztosan a minket érdeklő személyről van szó, az egyik befizetési tétel megjegyzése igazolja, amely szerint a budai várban – azaz a felsővárosban – lakott. Az esztergomi érsek hajdani embereként ez a feladat semmiképpen sem lehetett ismeretlen a számára, már csak azért sem, mert korábban is végzett ilyen tevékenységet éppen itt: 1545–1546-ban ő kezelte a zsélyi és bényi kerület egyházi tizedeit, ekkor éppen Fráter György számára (miközben már oszmán szpáhi is volt). E régió már csak azért is ismerős volt neki, mert innen származott: a Garam menti Farnadon született (Adriano literato de Farnad).⁴⁹ Személyében egy művelt, mindkét világban mozgó, s nyilván mindenhol hasznos képességekkel bíró személyt ismerhetünk meg, aki a végvidék zavaros viszonyai között igyekezett megtalálni a szerencséjét. Nem lehetetlen, hogy családja is volt, nőtlen testvérét például 1559-ben vették jegyzékbe. 1562-ben Adorján már nem szerepel, de feltűnik egy Fonyád Balázsként elolvasott személy: e vezetéknev sem előbb, sem később nem szerepel, viszont minden további nélkül lehet egy Farnyad alak elírása, és így utalhat Adorján szülőhelyére.⁵⁰ Ha így lenne, akkor egy deák vezetékneve feltűnésének lennénk a tanúi.

Más utat választott egy magyar asszony, Dorkó, aki egy muszlimhoz, Ferhádhoz ment feleségül, de ő maga nem lett muszlim.⁵¹ Létezéséről csak egy hagyatéki leltár tudósít: a Bécsi kapu városrészben, azaz a Szombathelyen élt, és 1570-ben hunyt el. Elárverezett személyes tárgyai alig értek valamit, legértékesebb tárgya a szoknyája volt, ami 122 akcséért, közel egy havi fizetésért kelt el. Hajdani gazdagságát nem is ez mutatja, hanem az ingatlanai: 2700 akcsét érő háza, 1000 akcsés szőlője és további négy kertje további 6000 akcse értékben. Volt még három hordó bora, ami 5750 akcsét ért, valamint 3525 akcse készpénze. A leírtak alapján egy budai polgári háztartásának a képe bontakozik ki, amelyhez ház és szőlők tartoztak, ez utóbbiak művelését pedig a török időkben is folytatták. A vagyont talán Dorkó örökölhette, aki aztán egy muszlimhoz ment férjhez. Talán mert ő maga nem lett muszlim, az állam igényt tartott vagyona felére, a maradékot pedig a férjnek hagyták meg.

A muszlim férfiak és a nem muszlim nők házassága nem lehetett ritka, de a nők gyakran felvették a hódítók vallását is, és ebben az esetben a „bint Abdullah” (‘Allah szolgájának a lánya’) apai nevet kapták. Ez a megoldás máshol is feltűnik mint túlélési stratégia, Pécsen például a belváros polgárházainak tulajdonosai között kifejezetten sok újonnan iszlamizált nő szerepel.⁵² Budán sem lehetett ez másképpen, és valóban találunk ilyen példát a hagyatékok között: Fatime bint Abdullah 2700 akcse értékű házat hagyott maga után.⁵³ Ez azonban egyúttal a keresztény világ elenyészésének az útja is volt. Mindemellett a lassan visszaszoruló keresztények gyakran még mindig sokkal jobb körülmények között éltek,

⁴⁹ Karácson (szerk.) 1893: I. 282.

⁵⁰ Nem zárható ki, hogy az 1580-ban összeírt Forgács vezetéknevű Balázs is azonosítható vele.

⁵¹ Velics 1890: II. 374.

⁵² Sudár–Varga Sz.–Varga J. J. 2020: 186–187.

⁵³ Velics 1890: II. 373.

mint a hódítók, egyszerűen azért, mert megőrizték eredeti kőházaikat, s volt igényük a rendezettebb környezetre, míg a muszlimok jelentős részének sem szándéka, sem módja nem volt hozzájutni a jobb lakókörülményekhez.

* * *

A fentiek összegzéseképpen azt mondhatjuk, hogy a budai magyar polgárság a 16. század második felében kifejezetten szívós közösségnek látszik, amely a hatalomváltás ellenére javarészt a helyén maradt, és ott ki is tartott, továbbá viszonylag jó módban élt. Az összeírások vizsgálata arra mutatott rá, hogy az első pillantásra tragikusnak tűnő lakosságcsökkenés nem biztos, hogy valóban következett – ahogyan azt Káldy-Nagy Gyula vélte –: az összeírások elveinek változása miatt ennek megítélésére nincs megalapozott lehetőségünk.⁵⁴

Végezetül álljon itt néhány gondolat a budai magyarság további sorsáról is. A közösség a tizenöt éves háború alatt elszenvedett ostromok során megroppant, a 17. században pedig viszonylag kevés adatunk van róla. A korábban feltételezett szinte teljes pusztulás azonban biztosan nem következett be. 1605-ben Bocatius János kassai főbíró találkozott magyarokkal, s bár helyzetükről nagyon lesújtó képet festett, létezésük nem volt kérdéses. 1609-ben Adam von Herberstein császári követet a szultáni udvarból visszatérőben a magyar bíró régi, nagy, de sérült házában szállásolták el.⁵⁵ 1616-ban Adam Wenner Konstantinápoly felé utazva látta a várost, és úgy tudta, hogy törökök, magyarok és zsidók lakják.⁵⁶ Az adójegyzékek 1627-ben és 1633-ban csak 14 magyar adózó családfőről tudtak, és közülük is csak hat élt a felsővárosban.⁵⁷ Ezzel szemben egy másik forrás 1627–1640 között Pesten és Budán együttesen 88 adózóról tudott.⁵⁸ Ezzel egybehangzóan 1666-ban egy bécsi könyvtáros 40 magyar házról és körülbelül 200 lakosról tett említést Budán, akik kenyérsütéssel, borkiméréssel és szatócskodással foglalkoztak.⁵⁹ Ez már csak azért is érdekes, mert Evlia cselebi, aki pedig páratlanul részletes leírást szentelt Budának 1663-ban, egyáltalán nem írt róluk. 1683-ban azután Rozsnyai Dávid az „utolsó magyart”, János deákot említi, akinek a városban emeletes háza, s mindemellett valamiféle temploma is volt, amelyben harangozott is, s ahová az óbudai lelkész járt istentiszteletet tartani.⁶⁰

Bár a hosszú háború idején, Győr elfoglalásának (1594) megünneplése végett az oszmánok elvették a magyar közösségtől a templomot, és azt Fethijje („győzelem”) néven dzsámivá alakították,⁶¹ a vallásgyakorlat nem szűnt meg, hanem

⁵⁴ Káldy-Nagy 1985: 152–153.

⁵⁵ Brandstetter 2001: 105.

⁵⁶ Wenner 1984: 19–20.

⁵⁷ Velics 1890: II. 710, 729.

⁵⁸ ÖNB, Mxt 611. Fekete 1944: 167.

⁵⁹ Brandstetter 2001: 26.

⁶⁰ Rozsnyay 1867: 324, 478–479.

⁶¹ A templom elvételének okát említi: Brandstetter 2001: 26. A templom elvételének első említése Scherer György jezsuita felszólalása volt Pozsonyban 1595-ben. Gárdonyi 1936: 15. 1599-ből már muszlim személyzetét is ismerjük: Sudár 2015: 173–175.

magánháznál folytatódott.⁶² 1605-ben még élt iskolamester a várban, Kecskeméti István, de már csak öt növendéke volt,⁶³ 1621-ben Ethey István, 1623-ban Réthei István volt a rektor, 1626–1632 között Váradi János a *prosenior Budensis*, utána Csengeri (Pál?) és Váczi (Mátyás?) következtek ismeretlen időpontban, 1652-ben Mácsai János a *minister ecclesiae*, valamikor 1674 előtt Szilvási István, 1686-ban pedig Vecsei Mátyás vezette a közösséget.⁶⁴ 1666-ban is volt kálvinista prédikátora a városnak, akitől a Corvinák után kutató bécsi udvari könyvtáros egy fólíó méretű nyomtatott könyvet vásárolt, amelyet az állítólag a palota könyvtárából lopott ki.⁶⁵ A protestánsok és az oszmánok elfogadhatóan működő kapcsolatát mutatja, hogy 1674-ben, amikor a Magyar Királyságból számos prédikátort hurcoltak gályarabságba, sokan éppen Budán kerestek menedéket.⁶⁶ Ezek az adatok mindenképpen valamiféle közösségi létre mutatnak,⁶⁷ és azt bizonyítják, hogy a korábbi vélekedésekkel szemben nem tűnt el teljesen a magyarság Budáról, de az kétségtelen, hogy ez már csak árnyéka volt a 16. századi állapotoknak, és a teljes felmorzsolódás irányába mutatott: paradox módon sorsukat az 1686. évi ostrom pecsételte meg, ekkor tűntek el végleg.⁶⁸

FORRÁSOK

Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (BOA)

Tapu-tahrir defterleri (TT.d)

Österreichisches Nationalbibliothek, Bécs (ÖNB)

Mxt 593.

Mxt 611.

Ágoston Gábor 1988–1989: A szolnoki szandzsák 1591–92. évi összeírása. I–II. *Zounuk. A Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve* (3.) 221–297; (4.) 191–287.

Bayerle Gusztáv 1998: *A hatvani szandzsák adóösszeírása 1570-ből*. Hatvan.

Bocskai István 1988: *Bocskai kíséretében a Rákosmezőn. Emlékiratok és iratok Bocskai István fejedelem és Lalla Mehmed nagyvezír találkozásáról, 1605. november 11.* (S. a. r. Csonka Ferenc – Szakály Ferenc.) Budapest.

Brandstetter, Maximilian 2001: *Utazás Konstantinápolyba 1608–1609.* (Ford. Tóth L. Béla.) Budapest.

Fekete Lajos – Káldy-Nagy Gyula 1962: *Budai török számadáskönyvek*. Budapest.

Fekete Lajos 1943: *Az esztergomi szandzsák 1570. évi adóösszeírása*. Budapest.

⁶² Brandstetter 2001: 26.

⁶³ Bocskai 1988: 87–88.

⁶⁴ Földvály 1898: I. 121, 126, 138, 183, 224, 265.

⁶⁵ Viskolcz 2009: 159.

⁶⁶ Földvály 1898: I. 205.

⁶⁷ Földvály 1898: I. 113, 126, 138, 146, 182, 224; Gárdonyi 1936: 15.

⁶⁸ Géra 2014: 42–49, 62–67.

- Fekete Lajos 1968: *A hatvani szandzsák 1550. évi adóösszeírása*. Jászberény.
- Fóti Miklós 2023: *The Mufassal Tahrir Defteri of the Sanjak of Segedin (1578)*. Budapest.
- Györffy Lajos 1972: *Adatok az Alföld törökkori településtörténetéhez*. Szolnok.
- Halasi-Kun Tibor 1964: Sixteenth-century Turkish Settlements in Southern Hungary. *Bulleten* (28.) 109. 1–72.
- Káldy-Nagy Gyula 1960: *Baranya megye XVI. századi adóösszeírásai*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1970: *Magyarországi török adóösszeírások*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1971: *Kanuni devri Budin Tahrir defteri (1546–1562)*. Ankara.
- Káldy-Nagy Gyula 1977: *A budai szandzsák 1559. évi összeírása*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 1985: *A budai szandzsák 1546–1590. évi összeírásai*. Budapest.
- Káldy-Nagy Gyula 2000: *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*. Szeged. (Dél-alföldi évszázadok 15.)
- Káldy-Nagy Gyula 2002: *Szegedi török számadáskönyvek az 1585–1588-as és az 1670-es évekből*. Szeged. (Dél-alföldi évszázadok 18.)
- Káldy-Nagy Gyula 2008: *A szegedi szandzsák települései, lakosai s török birtokosai 1570-ben*. Szeged. (Dél-alföldi évszázadok 24.)
- Karácson Imre (szerk.) 1893: *Török történetírók*. I. Budapest.
- Matuz József 1986: *A székesfehérvári szandzsák 1563–1565. évi adóösszeírása. Die Steuerkonskription des Sandschaks Stuhlweissenburg aus den Jahren 1563 bis 1565*. Bamberg. <https://doi.org/10.1515/9783112400449>
- Rozsnyay Dávid 1867: *Rozsnyay Dávid, az utolsó török deák, történeti maradványai*. (S. a. r. Szilágyi Sándor.) Pest.
- Szakály Ferenc – Szücs Jenő 2005: *Budai bortizedjegyzékek a 16. század első harmadából*. Budapest.
- Vass Előd 1972: Törökkoppány 1556. évi első török adóösszeírása. *Somogy Megye Múltjából* (3.) 57–73.
- Vass Előd 1976: Mohács város hódoltságkori történetének török forrásai. *Baranyai Helytörténetírás* (8.) 15–48.
- Vass Előd 1980: *Kalocsa környékének török kori adóösszeírásai*. Kalocsa.
- Velics Antal 1886: *Magyarországi török kincstári defterek*. I. Budapest.
- Velics Antal 1890: *Magyarországi török kincstári defterek*. II. Budapest.
- Veress Endre 1896: Szamosközy István, Musztafa budai basa álma, s a nagy löpor-robbanás. Szamosközy István történeti feljegyzése. *Történelmi Tár* (19.) 4. 741–743.
- Wenner, Adam 1984: *Tagebuch der kaiserlichen Gesandtschaft nach Konstantinopel 1616–1618*. (Hg. Nehring, Karl.) München.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Dávid Géza 1977: The Age of Unmarried Male Children in the Tahrir Defters (Notes on the Coefficient). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* (31.) 3. 347–357.
- Dávid Géza 1982: *A simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest.
- Dávid Géza 2005: *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest.

- Dávid Géza 2023: Bonyhád a 16. században. In: László János – Szöts Zoltán (szerk.): *Bonyhád. A völgyesség szíve. Várostörténeti monográfia. I. Bonyhád a 16. században.* Bonyhád, 98–153.
- Fekete Lajos 1938: Buda, Pest és Óbuda nem-mohamedán polgári lakossága. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (6.) 116–136.
- Fekete Lajos 1944: *Budapest a törökkorban.* Budapest. (Budapest története 3.)
- Fodor Pál 1997: Lippa és Radna városok a 16. századi török adóösszeírásokban. *Történelmi Szemle* (39.) 3–4. 313–334.
- Fodor Pál 2006: *Vállalkozásra kényszerítve. Az oszmán pénzügyigazgatás és hatalmi elit változásai a 16–17. század fordulóján.* Budapest.
- Földváry László 1898: *Adalékok a dunamelléki ev. Ref. egyházkerület történetéhez. I–II.* Budapest.
- Gárdonyi Albert 1936: Buda és Pest keresztény lakossága a török hódoltság alatt. *Tanulmányok Budapest Múltjából* (5.) 13–33.
- Géra Eleonóra 2014: *Kőhalomból (fő)város. Buda város hétköznapjai a 18. század elején.* Budapest.
- Hegyí Klára 2012: Adatok Szokollu Musztafa és Kara Üvejsz budai pasák konszolidációs kísérletéhez. *Történelmi Szemle* (54.) 187–217.
- Káldy-Nagy Gyula 1959: A dzsizje defterek és a tahrir defterek népességstatisztikai forrásértéke. *Történelmi Statisztikai Közlemények* (3.) 1–2. 108–117.
- Káldy-Nagy Gyula 1970: *Harács-szedők és ráják. Török világ a XVI. századi Magyarországon.* Budapest.
- Krafft, Albrecht 1842: *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der k. k. orientalischen Akademie zu Wien.* Wien.
- Sudár Balázs 2005: Vác városának török házösszeírása 1570-ből. *Századok* (139.) 4. 791–853.
- Sudár Balázs 2015: *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon.* Budapest.
- Sudár Balázs 2020: Földvár falu a török korban. *Történelmi Szemle* (62.) 1. 153–168.
- Sudár Balázs 2024: Egy sajátos kistérség török összeírásainak tanulságai. Egregy és Kárász a 16. század második felében. (megjelenés előtt).
- Sudár Balázs – Varga Szabolcs – Varga J. János 2020: *Pécs története. III. A hódoltság korában (1543–1686).* Pécs – Budapest.
- Sz. Simon Éva 2014: *A hódoltságon kívüli „hódoltság”. Oszmán terjeszkedés a Délnyugat-Dunántúlon a 16. század második felében.* Budapest.
- Szakály Ferenc 1969: Tolna megye negyven esztendeje a mohácsi csata után (1526–1566). In: Puskás Attila (szerk.): *Tanulmányok Tolna megye történetéből. II.* Szekszárd, 5–85.
- Szakály Ferenc 1992: Egy magyar szpáhi a 16. században: a rejtélyes esztergomi „Andreja deák”. *Keletkutatás* (11.) ősz, 127–138.
- Takáts Sándor 1915: *Rajzok a török világból. I.* Budapest.
- Végh András 2006–2008: *Buda város középkori helyrajza. I–II.* (Monumenta Historica Budapestinensia 15, 16.) Budapest.
- Viskolcz Noémi 2009: Peter Lambeck budai utazása a corvinákért 1666-ban. *Magyar Könyvszemle* (125.) 2. 149–188.